

Атаханова Н.А.¹, Усербаева М.К.²,

¹Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің аға ғылыми қызметкері,

²Атырау инженерлік-гуманитарлық колледжінің аға ғылыми қызметкері,

Қазақстан, Атырау қ., e-mail: rassi68@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ XIX ҒАСЫРДАҒЫ КӨРКЕМДІК ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

XIX ғасырдағы әдеби үрдіс дәстүрлі сарындарды сақтап, замана ағымына орай жетілдіріп отырды. Ежелгі дәстүрлі сарындар: адамның тіршілік сабақтары, дүние-жаратылыс, ғұмыр жас кезеңдері жайлы толғам, ойшылдық пайымдары, не жақсы, не жаманның жөні түрлі жанрдағы шығармаға арқау болды. Ол мазмұн заманалық жаңа беталыстардың мәнімен толығып, аса айқын әлеуметтік үнге бөккен өзгеше бір үздік сөз өнері болып орнықты.

Әдебиеттің қайсыбір дәстүрлі үлгісі болмасын жанрлық жаңғыруға түсіп, нақтылы сипаттарға ие болды. Тарихтың көлеңкесін көркем сөзде жаңа бір әдіс, тәсілмен көрсетудің шеберлік алымдары ашылды. Бұл мақалада біз әдебиет тарихындағы қайсыбір дәстүрлі үлгілердің тарихи аядағы сапалық өзгерістері айқындалып келген теориялық негіздеулердің орнығу тарихына тоқтала отырып, XIX ғасырдағы әдеби үрдісті айқындай, әдеби ағым, бағыттардың, даралай түсудің ендігі міндеттеріне көңіл бөлдік, қайсыбір қисындарымызды әдебиеттанушы мамандар назарына ұсындық. Мәселен, XIX ғасырдағы дәстүрлі айтыс өнерін фольклорлық, ауызша әдебиет жөніндегі сипаттарын есте ұстай отырып, XIX ғасырдағы айтыстың өзіндік даралық қырларын сипаттап, ашыла түскенін атап көрсеттік.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, жазба әдебиеті, ауыз әдебиеті, дәстүр, көркемдік даму.

Atahanova A.N.¹, Userbaeva K.M.²,

¹Senior lecturer of Atyrau State University named after H. Dosmukhamedov,

²Senior lecturer of Atyrau College of Engineering and Humanities,
Kazakhstan, Atyrau, e-mail: rassi68@mail.ru

Art directions of the development of Kazakh literature in the XIX century

The 19th century Kazakh literature sets the tasks to describe in general terms the conditions that contributed to its movement and development, to clarify the peculiarities of the historical and literary process in the 19th century, to determine the national identity and significance of Kazakh literature of the first half of the 19th century.

The literary process of the XIX century preserved the traditional traditions and developed in accordance with modern trends. The development of Kazakh literature of the second half of the XIX century is associated with the onset of a new historical moment in the life of Kazakhstan. Ancient traditional scientists: the lessons of human life, the world of creativity, the stages of life, ideas of reasoning, whether good or bad were in the works of various genres. This content was a great addition to the essence of modern trends and became a kind of brilliant artistic word that gave people a clearer explanation. Regardless of traditional literature, the genre was revived and acquired specific characteristics. In this article, we focused on the history of theoretical substantiation of some traditional types of literature in history, highlighted the literary trends of the XIX century. The literature of the second half of the XIX century especially distinguishes the progressive, democratic, educational direction. The ideas of enlightenment are reflected in the Kazakh literature.

Key words: Kazakh literature, written literature, era, tradition, artistic development.

Атаханова Н.А.¹, Усербаева М.К.²,

¹ст. преподаватель Атырауского государственного университета имени Х. Досмухамедова,

²ст. преподаватель Колледжа Атырауского инженерно-гуманитарного института,
Казахстан, г. Атырау, e-mail: rassib68@mail.ru

Художественные направления развития казахской литературы в XIX веке

Казахская литература XIX века ставит задачи охарактеризовать в общей форме те условия, которые способствовали ее движению и развитию, уяснить особенности историко-литературного процесса в XIX веке, определить национальное своеобразие и значение казахской литературы первой половины XIX века.

Литературный процесс XIX века сохранил традиции и развивался в соответствии с современными тенденциями. Развитие казахской литературы второй половины XIX века связано с наступлением нового исторического момента в жизни Казахстана. В древних традиционных учениях: уроки человеческой жизни, мир творчества, этапы жизни, идеи рассуждения, хорошее или плохое часто встречались в произведениях разных жанров. Этот контент стал отличным дополнением к сущности современных тенденций и стал своего рода блестящим художественным словом, которое дало людям более ясное объяснение. Независимо от традиционной литературы, жанр был возрожден и приобрел конкретные характеристики. В этой статье мы сфокусировались на истории теоретического обоснования некоторых традиционных образцов литературы в истории, осветили литературные тенденции XIX века. Литературу второй половины XIX века особо отличает прогрессивное, демократическое, просветительское направление. Идеи просветительства нашли отражение и в казахской художественной литературе.

Ключевые слова: казахская литература, письменная литература, эпоха, традиция, художественное развитие.

Кіріспе

XX ғасырдың басында Х. Досмухамедұлы халық әдебиетін көркемдік жөнінен жіктеп отырып, XIX ғасыр әдебиетінің бір қырын көрсетер мына бір жайларға тоқталады.

«... Кейбір мәліметтерге қарағанда бұндай авторлық XIX ғасырдың бірінші жартысынан басталады деп жобалауға болады. Бұл қазақтың жазба әдебиетінің басталуы. Қазақтың жазба әдебиетінің негізін мұсылманша оқыған, сауатты ақындар салғаны сөзсіз. Сондықтан да жазба әдебиеттің алғашқы үлгілерін халық поэзиясының діни және ғибраттық түрлерінен іздеу қажет» (Dosmuhameduly, 1991: 33).

Х. Досмухамедұлы әдебиет тарихындағы XIX ғасырда басталған тағы бір елеулі жайды атап көрсетті.

«Халық әдебиеті XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жүйелі түрде хатқа түсе бастады. Әдетте оны қызығушылар мен Радлов, Потанин, Ильминский, Мелиоранский сияқты шығыстанушы мамандар жазып алды.

Қазақ халық әдебиетінің нағыз жинаушысы этнограф Әбубәкір Ахметжанұлы Диваев болды. Қырық жылдан астам уақыт бойы ол шаршамай-талмай қазақ халық әдебиеті үлгілерін жинады, жүйеледі және орыс тіліне аударды» (Dosmuhameduly, 1991: 33). Диваев соның 86 ба-

спа табағын революцияға дейін орыстың түрлі журналдарына бастырған.

Әдебиеттің ішкі ісінде, көркемдік шеңберлерінде де өзгеріс, жаңару, даму тенденциялары аса күшті байқалды. Қазақ өлеңі жаңа түрлер жасады. Оның басында Махамбет, Дулат тұр. Бұл құбылыс Абаймен жалғасты. Жаңа жанрлар туды. Европалық мәндегі жаңа жазба әдебиет қалыптасты. Мысал, сықақ, сатира жанры жаңғырып, жанданды. Поэма туды. Сырлы да нұрлы лирика толысты. Сал серілер өнері шарықтады. Айтыстың мәні, мазмұны тереңдеді. Поэманың алғашқы нысандары көрінді. Тарихи жырлар туды.

XIX ғасырда жазба әдебиет туғанын М. Әуезов те нығыздай айтты. (Бұл тұста Ежелгі, Орта ғасырлар әдебиеті ортақ түркілік, қазақ әдебиетінің арғы арналары деп айтылмайтын).

«Біздің білуімізше, зар заман ақындарынан бастап біздің әдебиет екінші жікке қарай ауысады. Бұдан бұрын қарастырған әдебиет жұрнақтарының барлығын ауызша әдебиет десек, мыналарды жазба әдебиеттің басы деу керек. Не болмаса қазақ топырағында ең алғашқы жазба әдебиетті туғызған анасы осылар деу керек.

... Жаңағы зар заман ақындарына осы белгінің жалғыз өзін алып қарасақ, ақындар жазып айтпаса да, орта буыннан бастап, соңғыларының

барлығы да жазып сөйлейтін болған» (Ауезов, 1991: 193).

Ал Әуезов – XIX ғасыр әдебиетіндегі аса елеулі көркемдік төңкеріс – әдебиеттегі бағыт туралы алғаш айтқан зерттеуші.

«... Әдебиет жүзінде елдің, әлеуметтің тіршілігі сөз бола бастаған соң, жазба әдебиет дәуірі туа бастады да есептеу керек. Ауызша мен жазбаша әдебиетінің арасын бөлетін белес, кезең осы» (Ауезов, 1991: 192).

Әдеби талдау

XIX ғасыр әдебиетінің әдебиет тарихындағы орнын, тарихи мәнін, бірнеше өзгешелік, өзіндік ерекшелігін тізбелеп келіп, мынадай тоқтам айтты: «XIX ғасырдың одан бұрынғы ғасырлардан өзгешелігі – бұл ғасырда шын мағынасындағы жазба әдебиет туды... Жер жүзіндік классикалық әдебиетпен қазақ әдебиетінің шын мағынасында араласуы XIX ғасырда ғана» (Мұқанов, 2002:8). С. Мұқановтың сол тұста айтқан әдебиет тарихын жасау, мәселесі, әдебиет мұраларын жарыққа шығару мәселесінен анағұрлым қиын, себебі жүйеге түспеген деген пікірі әр уақытта да есте болар шындық.

Мұқанов жіктеуінде, бөлуінде (1942 ж.) сыншыл реализм атауы жоқ. Абай дәуіріндегі әдебиетті мәдениетке үндеу деп бөледі.

С. Мұқановтың «Қазақтың XVIII-XIX ғасырлардағы әдебиет тарихынан очерктер» еңбегінің құнды қырының бірі – әдебиет мәселесін қозғағанда тарихи жағдайға кең түсінік беріп отырып таразылауы, сол дәуірлерде жасаған әдебиеттің өзгешелік, ерекшелігі неден туындап отырғанын тарата талдау. Саралау тұжырымдары көбіне аса объективті.

С. Мұқанов Кенесары қозғалысына баға берді. Нақты деректермен сөйледі. Мына бір пікір, тек әдебиет емес, қазақ қоғамындағы, қазақ мемлекеттілігінің тарихындағы аса елеулі құбылыстарды ойшылдықпен сұрыптау, бағалау, байқау, «Кенесарының мақсаты хандықты сақтау. Хандық – қанаушы таптың қолындағы құралы. Бірақ осы хандықтың өзі, адам баласының өркендеу дәуіріндегі белгілі бір сатыда, халықтың ендігін сақтауға қажет және прогрестік құрал» (Мұқанов, 2002: 81).

XIX ғасыр әдебиетінде қалыптасып, XX ғасыр басына ұласқан үлкен саяси-әдеби құбылыстардың ара жігі кейінгі уақыттарда жаңа мәреден қайта қаралып, көркемдік шындықтың аясында ашылып, ажыратылып жатыр.

Кезінде А. Байтұрсынұлы, Х. Досмухамедұлы, М. Әуезов, С. Мұқанов XIX ғасыр әдебиет үлгілеріне қатысты жасаған тұжырымдар қазірде тұтастай ғылыми айналымға түсіп, бүгінгі ғылымның жеткен өлшемдерімен жатырқамай табысып жатқан көп жайы бар.

XIX ғасыр әдебиет үлгісі, түрі мол, сан жанрлы әдебиет. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет негізінен жыраулар поэзиясы түрінде көрінді. Онда негізінен жыр үлгісінің түрлі жанрлары басым болды. XIX ғасырда қазақ әдебиетінде жыр үлгісінің түрлі дәстүрлі жанрымен бірге жана өлең түрлері туып дамыды. Уақиғалы дастан-поэмалар, түрлі сырлы лирикалық өлеңдер, сатира, айтыс түрлері, кассалар, ауыз әдебиеті үлгілері қатар жасады. Көркем прозаның, аударма әдебиет ғылыми-публицистика туып, қалыптаса бастады.

XIX ғасыр әдебиетіндегі түрлі әдеби үлгі әр қилы саяси, тарихи себептердің негізінде, түрлі жағдайда туып дамыды. Ол әдебиет бостандық күрес, Исатай мен Махамбеттің, Кенесары мен Наурызбайдың, Жанқожа мен Бекеттің отаршылыққа қарсы қарулы бас көтеру; ұлт-азаттық күрес үстінде туды. Ол әдебиет Қоқан хандығы езгісінде болған өңірлердің өзгеше өз шындығынан туды. Ол әдебиет, «су түбіне кеттің, жұрт, тал қалған жоқ қармарға» деген торығу, қасіреттен туды. Ол әдебиет ендігі күні не болмақты ойлаған; енді жаудың тілін біл, көргенін көр, жасағанын жаса деген тірлікке шақырған жаңа сілкіністер туды.

Ол әдебиет өзін-өзі сақтау инстинктінен туды. Дінін, ділін билеп-төстемек; оған көнбе, рухани мұранды сақта деген қауіпсіздендіру ниеттен туды...

Не дегенде де аса бай, мол мұра – XIX ғасыр әдебиетін жүйелеу, көркемдік сипаттар, әлеуметтік мән жөнінен бағалау, саралау көп қаралғанымен, әлі де қыры мен сыры қайырым бермей жатқан күрделі құбылыс.

Жалпы әдебиет тарихында жасаған ақын-жырауларды тақырыптың тар шеңберіне қарай қайырып отыру шартты құбылыс. Белгілі бір уақыттарда әлгі жіктеулер мен айырмалар ғылымның кең өрісінде көзге қораш көрініп қалары даусыз. Әріге бармай-ақ, осы XIX ғасыр әдебиетін сан түрлі қисынмен, түрлі ағымға, бағытқа, саяси арнаға қанша мәрте түрлендіріп бұрып келгенімізді еске алайық. Ғылым ақиқатқа айналысын түгел шолып барып жететінін ескерсек, қазақ әдебиеттану ғылымы соған жетер жолда түрлі мәжбүрлеуге де көнді. Қилы шарттылыққа да жүгінді. Белгілі бір ғылым өрісі

жеткен деңгейдің бәрі тоқтам шегі емес екені белгілі.

Кезінде Махамбетті М. Әуезов зар заман әдебиетінің ішкілік дәуірінің өкілі десе; С. Мұқанов XIX ғасыр әдебиетіне бостандық күрес дәуірінің өкілі дейді.

Дулат Бабатайұлын кейінде зар заман әдебиетінің айтулы өкілі деген тоқтамға келсек, М. Әуезов та, С. Мұқанов та әуелгі еңбектерінде Дулатты ол жіктеулерге қосып қарастырған жоқ.

Шортанбайды зар заман әдебиетінің айтулы өкілі деп М.Әуезов, С.Мұқанов, т.б. әрідегі ғалымдар, күні бүгінгі ғылымда көпшілік зерттеушілер айтып жүргенімен, профессор Б. Кенжебаев пен Х. Сүйіншәлиев құрастырған 1990 жылғы «Қазақ әдебиеті тарихы» бағдарламасында (Ежелгі дәуір және XVIII-XIX ғғ.) (Qoñyuratbaev, 1991) Шортанбай мұрасы «XIX ғасыр әдебиетіндегі халықтық шығыстық сарындар» атты бөлімде қарастырылады. Ол сарында толғаған ақындар Мәделі, Майлықожа, Құлыншақ, Мұрат, Бұдабай, Базар деп аталған.

Ал Сегіз Сері мұрасы «XIX ғасырдың әнші-лирик ақындары» бөліміндегі Біржан, Сара, Ақан, Жаяу, Әсет мұрасымен бір емес, «Бұқаршыл ақындар» Дулат, Махамбет, Шернияз, Алмажан, Арыстан, Шөже, Орынбай, Кемпірбай, Сүйінбай, Бақтыбай, Түбек, Нұрым, Қашаған, Марабай т.б. ақындар мұрасымен бір қарастырылады.

Бұл жіктеулерде де ғалымның өзіндік түрлі негіздерге сүйенгені даусыз.

Шарттылықты және бір шолып өтелік. Түрлі жағдайда, сырт ерекшелікке қарай жүйелеуде нақтылы бір өзгешелік, ерекшелік белгіге жүгінуге тура келеді. Мәселен, жалпының ішін ашу үшін: Әйтпеген күнде, әдеби процесс шекара, шектің жөнінде көне бермейтін желілі, сабақтас, қанаттас процесс. Сал, сері, айтыс ақыны, күрескер рухтың ақыны, әлеуметшіл ақын, оятушы, ағартушы ақын, т.б. дегенде, әрине негізгі ерекшелік қамтылады. Сонымен бірге дәуірдің басты көркемдік бағыт, ағым, сарынына барлығы да белгілі бір дәрежеде тәуелді:

Қ. Өмірәлиевтің мына бір тұжырымдары да осы жайдан: «Айталық XIX ғасырдың орта тұсында Орынбай, Жанақ, Шөже, Тезек, т.б. айтыс ақындары болды. Олар тамаша айтыс өлеңдерін жасаушылар, айтыс өлең дәстүрін дамытушылар ретінде қазақ әдебиетінде артықша бағаға ие. Олар әрі азаматтық тақырыпта да өлең-жыр туғызды, әрі олар эпос, тұрмыс-салт жырларын айтушы жыршы ақындар болды. Яғни бұлардың репертуарында поэзияның бірнеше

жанрына тән мұралар болды» (Ömiráliev, 1983: 26-27). Бұл пікірді сал-серілер өнернамасына қатысты да айтуға болады. Оны зар заман әдебиеті өкілдеріне де, Абайдың бергі әдебиетке де қатысты айтуға болады.

XIX ғасырда хат таныған, сауатты ақындар болды, олар жазба түрде де өлең-жыр туғызды. Қайсыбірі ежелгі ерлік дастандарды, аңыз-әңгімелерді жаңғыртып жазды. Түркі, татар тіліндегі діни қиссаларды қазақ тілінде жазып, таратты. Кітап (кітаби) өлеңдер аталған «Бозжігіт», «Сейпіл-Мәлік», «Ақсақ Темір хан», «Сақып-Жамал» сияқты қисса-дастандарды атап айтып, ғалым Қ. Өмірәлиев және бір ғылым мүддесін жеткізер тоқтамдарға келеді.

«Бұл дәуірдегі ақындардың бірі тобы екі ақындық мектептің қатар өкілі болды, айтысқа түсіп, өлеңді табан асығанда ауызша шығарып, әрі жазып өлең шығарды. Заман жайлы жаңа толғаулар жазды. Айтыста олар Жанақ, Түбек, Орынбай сияқты мақтау өлең иелері, ал, заман жайындағытолғауларында мүлде бөлектұрпатты ақындар болды. Дулаттың, соңын ала шыққан Шортанбай осы сипатты ақындардың басты өкілі» (Ömiráliev, 1983:80).

XIX ғасыр әдебиетінде бірнеше әдебиет үлгілері сияқты түрлі бағыт, әдеби ағым-сарындардың қатар жасағаны ақиқат. Соның айғағы көп, ғасыр басынан бері, тіпті XIX ғасырдың соңынан бері саяси мән жөнінен де көркемдік жақтан да қарастырылып, айқындалып келе жатқан бір түбі, бір бағыт, бір ағымы – зар заман, айтыс, сал-серілер өнернамасы, еуропа үлгісіндегі жаңа әдебиет, аударма, нәзира сияқты әдеби арналар қатар жасады.

Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқышта» қазақ әдебиетінің теориялық негіздемесін жасап, терминдік өрісін белгіледі. Сол әдебиеттің XIX ғасырдағы үлгілері дейірықша бөлініп XIX ғасыр еншісі деп қарастырылмағанымен, аса нақтылы ғылыми негіздеулердің фактісі, материалы болды.

Х. Досмұхамедұлы қазақ халық әдебиетінің жанрлық классификациясын жасады. Ол классификациясының да негізгі материалы – XIX ғасыр әдебиеті екендігі анық.

М. Әуезов «Әдебиет тарихында» қазақ әдебиеті тарихын жасаудың қисындарын алғаш рет мақсатты түрде алға тартып, ғылыми жүйенің үлгі негізін ұсынды. «Әдебиет тариындағы», «Тарихи жырлар», «Зар заман әдебиеті», «Айтыстардың» елеулі арнасы – XIX ғасыр әдебиетінің еншісі. Сонымен бірге, XIX ғасырда ауызша әдебиеттің байырғы үлгілері де қатар жасап отыр-

ғанын ескергенде, «Әдебиет тарихының» барлық бөлімінің XIX ғасыр әдебиетіне қатысы бар.

Сәкен Сейфуллиннің «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» (1931), «Қазақ әдебиеті» оқулық-хрестоматияларында да XIX ғасырдағы әдебиет үлгілері молынан қамтылған.

Қазақ әдебиеттану ғылымында XIX ғасырдың әдебиетін арнайы қарастыру үрдісі – тоқталмай, үздіксіз жетіліп, дамып келе жатқан үлкен бір ғылыми арна. Оның айтулы саласы – бүгінде абайтану ілімі. Сол сияқты махамбеттану ілімі қалыптасып-дамып отыр. Абайтану өрісі де ауқымды. Зар заман өлеңнің зерттелуі де – өзіндік жүйесі, алымы айқын арна. XIX ғасырдағы қазақ өлеңінің түр жанр, стильдік, тілдік, құрылым, өлең заңдылықтары жөнінен зерттелуі де ілгері ғылым.

XIX ғасыр әдебиеті қазақ әдебиеті тілінің дамуындағы орнына қарай да кең зерттеулер нысаны болып отыр.

Профессор Т. Кәкішевтің 1989 жылғы «Әр дарынның тарихта өз орны бар» атты қазақ әдебиеттану ғылымының кезеңдік саяси ықпалдардан көрген құдайы, оның әдебиет тарихи мәселелеріне тигізген зардабы жайлы ауқымдық проблемалық ой-толғамында қадау-қадау ұстанымдар бой көтерген еді.

«Ал XIX ғасырдың екінші жартысында тарихи сахнаға шыққан жаңа жазба әдебиетіміздің осындай жай-күйімен қатар көшпелі тұрмыстың өзінен өріс алған көркемдік екі құбылысқа назар аудару қажет. Бірі – ақындар айтысы болса, екіншісі – әнші ақындар, яғни сал-серілер поэзиясы қазақ әдебиетінің ұлттық ерекшелігі ретінде айрықша ағым, бағыт, болып қарастырылуға тиіс сияқты» (Kákišev, 1992: 188).

«...Дегенмен, христиан және ислам уағыздарымен қатарласа жеткен батыс, орыс пен шығыс әдебиеттерінің үлгілері кітаби ақындар бағытын туғызғандығына енді көз жұмып қарауға болмайды. Оған да тарихтан орын беріп, халықтың көркемдік, таным-білігін қалыптастыруға әсер-ықпал жасағандығын именбей, жалтақтамай айтуға тиіспіз», – деп ғалым әдебиеттегі ағым, бағыт мәселесін көркемдік жөннен айқындау мәселесін жаңаша қояды (Kákišev, 1992: 189).

Т. Кәкішев осы еңбегінде мәселе етіп арнайы қозғаған Шәңгерей Бөкеевтің қазақ әдебиеті тарихындағы орны ұзамай Мақсат Тәжімұраттың ауқымды еңбегіне арқау болып, ғылым өрісі ұзара түсті... (TájiMurat, 2000)

Қазақ елі XIX ғасырда түрлі саяси ахуалды бастан кешті. Қилы замандардың көлеңкесі ел

әдебиетіне түсті. Ресей құрамына ене бастаған Қазақстанның тұтастай қосылу процесі бір жарым ғасырдай уақытта өтті. Бұл дәуірде қазақтың дәстүрлі әдебиет үлгілері тарихи жыр, айтыс, ән өлең, дастан-қиссалар тарихи-әлеуметтік ахуал аясында түрленіп дамыды, қалыптасты.

М. Әуезов тікелей орыс отаршылдығымен байланыстырған зар заман ағымы – қазақ әдебиетінде елеулі ағым болып осы дәуірде қалыптасты. Сол орайда Ресей қол астына XIX ғасырдың алпысыншы жылдары қосылған Сыр бойы, Оңтүстік, Жетісу өлкесінің әдебиеті туралы кезінде С. Мұқанов, кейінде Әуелбек Қоңыратбаев, Ә. Оспанұлы, М. Жолдасбеков, Т. Тебегенов, С. Дәрібайұлы, Л. Әбдіхалықова (Ábdihalyqova, 2004), т.б. ғалымдар арнайы сөз қозғады.

Мүбәрәк Үмбетаевтың «Ақындық өнер өрісі» монографисында берілген мына мәлімет Қоқан хандығының XIX ғасыр қазақ тарихындағы ықпалының күшін нақтылай түседі: «Сөйтіп, XIX ғасырдың ортасында он бес әкімшілік-бектіктен тұратын Қоқан хандығы Оңтүстік Памир тауларынан бастап, солтүстік батыста Іле өзеніне дейінгі орасан зор территорияны иеленген» (Úmbetaev, 2003: 161).

XIX ғасырдағы әдеби үрдіс дәстүрлі сарындарды сақтап, замана ағымына орай жетілдіріп отырды. Ежелгі дәстүрлі сарындар: адамның тіршілік сабақтары, дүние-жаратылыс, ғұмыр жас кезеңдері жайлы толғам, ойшылдық пайымдары, не жақсы, не жаманның жөні түрлі жанрдағы шығармаға арқау болды. Ол мазмұн заманалық жаңа беталыстардың мәнімен толығып, аса айқын әлеуметтік үнге бөккен өзгеше бір үздік сөз өнері болып орнықты.

Ақындық өнер XIX ғасырда соншалықты бай өнерпаздық дәстүрді дамытқан айрықша шығармашылық қуатқа айналған. Жыршылар тек белгілі тексттерді жаттап, соны жұрт алдында қайталап орындаушылар болып емес, бірақ жыршы өзге де өнер иелері сияқты сан қырлы өнерпаз дейді. Олар тек ертеден келе жатқан жыр-дастандарды жаттап айтып таратушылар ғана емес, оны дамытушы, эпикалық дәстүрді жалғастырушы (Қ. Жұмалиев, Р. Бердібай).

Р. Бердібай жыршылықтың төрт түрлі сипатын саралайды.

Біріншіден, жыр нұсқаларын көп өзгеріске түсірмей дәстүрлі поэтикалық көркемдеу тәсілдерін сақтай отырып айтушылық.

Екінші ерекшелігі, жыршылықтың түрлі мектеп арасындағы айырмашылық мәселесі. Әр өңірдің жыршылық дәстүріндегі өзгешелікті саралай отырып ғалым Орталық Қазақстан айту-

шыларында лиро-эпостық, Басыт Қазақстанда қаһармандық аңыздаулардың басым болатын себебін осымен байланыстырады. Оңтүстік Қазақстан, Сыр бойында қаһармандық та, ғашықтық та жырлар қатар айтылған, оның үстіне, бұл өңірлерде Шығыс сюжеттеріне негізделген дастандар да кең тараған.

Әр мектеп жыршыларының репертуар жалғастығы ілгеріден кейінгіге берік сақталып отыруы да – дәстүрдің бір қыры.

Үшінші сипат жыршылардың орындаушылық шеберлігінің түрліше болуына байланысты. Айтушының дарын қуаты, тәрбие-тәлімі, эпос варианттарының көлемі, көркемдігімен ерекшеленетін белгі.

Төртінші сипат, эпос, дастандарды түпкі нұсқадан көп өзгертіп, күрделі өзгеріске түсіріп айтушылық дәстүрі. Эпосқа жыршының «өзгеріс» енгізіп отыруы – жырды айтушының айрықша дарындылығына қатысты дейді зерттеуші (Berdibaev, 1980).

Осы орайда белгілі әдебиет теоретигі Есмахамбет Ысмайыловтың жыршылық жайлы тұжырымдары қазақ тарихында жасаған айтулы жыршылардың шығармашылық сырларын аша түсуге көмектесетін айғақтар екені даусыз.

Әрі қарай әдебиеттану ғылымының қазіргі мүддесімен аса үндес сөз. М.Әуезов айтыс өлеңдердің бергі замандағы үлгілерінің ішінде жазба әдебиетке кіретіндерін атап айтты. Әдебиеттегі ауызшадан жазбаға көшкенді көшпелі дәуір деп көрсетіп, оның өкілдерін атады. «Бұл күнге шейін қазақтың жазба әдебиеті жайынан сөз жазушылардың көбі біздің жазба әдебиетіміздің басы Абайдан басталады деп есептейді. Бұл пікір суретті художественная литература ретінде қарағанда дұрыс болса да, әдебиет тарихының ретімен қарасақ, үлкен адасқандық болады» (Ауезов, 1991: 103).

М. Әуезов жазба мен ауызшаны айырудағы өлшемі – бет, белгі, сарын. Бұл бет, бұл белгі, бұл сарын көшпелі дәуірде айрықша көрінді деп түйген М. Әуезов сол себепті де ол дәуірдің ақындары даусыз жазба әдебиеттің басы дейді. Себебі, бұлардың өлеңінде М. Әуезовтің көрсеткеніндей, ел тұрмысының бұрынғы айтылып жүрген жалғыз қызығы мен желігінен басқа, тұрмыстағы негізгі дерт, негізгі себептер айтыла бастаған.

«XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ әдебиетінің жаңа кезеңі – жазба әдебиеті басталады.

Жазба әдебиеттің негізін салушы есімі Мәшһүр деген атпен белгілі болған Жүсіп

Көпеев: ... өз руы мен өзін мадақтайтын ақындардың ертеден келе жатқан дәстүрінен ірге тауып, алғаш рет Жүсіп Көпеев халықтың мұның жырлай бастады. Мәшһүр Жүсіп өлеңді шығарды, мұның өзі қазақ әдебиетінің тарихында халықтық сипаттағы жаңа бағыттың дамуына зор түрткі жасады» (Qaljanuly, 1998: 197-198).

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің XIX ғасырдағы қазақ баспасөзі қатысы өз алдына, қолмен жазып қалдырған кітабында сұлу тілді шешендікпен өрілген оралымдар, жазба стиль өзгешеліктері тым айқын.

Мәшһүр Жүсіп XIX ғасырдағы әдебиет үлгілерін «Үлгілі сөз», «Бата», «Жар-жар», «Беташар», «Сыңсу», «Жоқтау», «Қара өлең», «Қайым өлең», «Айтыс», «Бақсының сөзі», «Өтірік өлең», «Жақсылардың мысал сөзі», «Тақпа», «Мақал-мәтелдер», «Шешендік сөз», «Лиро-эпос», «Батырлар жыры» сияқты түрде хатқа түсіріпті. Бұлар – әріден келе жатқан ауыз әдебиеті үлгілері. Бұл үлгілердің барлығы да сол XIX ғасырда жасады.

М. Көпеев шығармалар жинағының алғы сөзінде Сәрсенбі Дәуітов мынадай құнды қисындар жасайды: «М.Көпеев біраз айтыстарды қағаз бетіне түсіріпті. Ол айтыстардың қалай, қандай жағдайда болғанын, кімдердің жеңіп, кімдердің не себепті жеңілгенін де айта кетіпті. Қайым өлеңнің, жырдың кімнен басталғанынан да біраз мәлімет беріпті. Ол былай дейді: «Бұрынғылар домбыра ұстап, өлең айтатұғыннан қайым білесің бе деуші еді... Қайым деп екі ақынның айтысқанын айтады екен. Сонда қайым өлеңнің ілкі басы Күдері қожа мен Ұлбике қыздың айтысы. Бұл екеуінен бұрын қайым өлең де жоқ, айтыс та жоқ. Бұрынғылардікі мақал, тақпақ. Бұлардан бұрын жырлап сқилейтін болған. Жырлап сөйлеушінің тұңғышы – ноғайлыдан шыққан Мөңке би, қазақтың жырлап сөйлеушінің басы – Бұқар жырау», – деп жалпы қайым өлең мен жырдың шығу, қалыптасу жайында біраз сөз етеді» (Көреев, 1992: 16).

М. Көпеев «Қара меске» әдебиет үлгілерін көшіруде еркін шығармашы да. Оның қара сөзі, баяндау тілі құйқылжып, құйылып тұр. Қазақы шешен әңгімешілдікті баяндауында емін-еркін, көсіп-көсіп қажетіне жаратады.

«Бөлтірік би» әңгімесінде Бөлтіріктің шешендігін әңгімелеп беруі қандай жатық. Қазақы қара әңгімені жазба күйге түйінді, мәнді тұсын жарқыратып, жұтынтып жеткізеді. Кәдімгі жазба мәннер. Оқиға, кейіпкер, жанды сөз бар. Нақты, айқын, шешен, сұлу тіл бар.

«Бір қалың жиылыста Бөлтірік гуілдеп сөйлеп отырғанда ...». Мәшекең сурет жасайды. «...Намаздыгер болып қалыпты, намаз оқиық», – деп көп ду түрегелгенде Ұлы жүздің кісілерінің ішінен ұзын бойлы, нар жонды, шекпенді, ер кара кісі түрегеліп тұрып, Орта жүз кісілеріне қарап сөйледі» (Көпеев, 1992:66).

Қорытынды

XIX ғасыр әдебиетіндегі көп үлгі, көп жанрлылық, әдебиет туғызушылардың алуан құрамы бұл кезең әдебиетін тұтас қамтып ғылыми негіздеуге оңай алынбас аса күрделі мазмұнмен беттестіреді.

Әдебиеттер

- Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы, 1991. – 176 б.
Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991. – 240 б.
Мұқанов С. Қазақтың XVIII-XIX ғасырлардағы әдебиет тарихынан очерктер. – Алматы, 2002. – 272 б.
Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, 1991. – 288 б.
Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры және стилі. – Алматы, 1983. – 240 б.
Кәкішев Т. Санадағы жаралар. – Алматы, 1992. – 264 б.
Тәжімұрат М. Шәңгерей. – Алматы, 2000. – 457 б.
Әбдіхалықова Л. Сыр сүрейлерінің жазба айтысы: Автореф. филол. ғыл. канд. дис... – Астана, 2004. – 32 б.
Үмбетбаев М. Ақындық өнер өрісі. – Алматы, 2003. – 172 б.
Бердібаев Р. Жыршылық дәстүрі. – Алматы, 1980. – 64 б.
Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. – Алматы, 1998. – 198 б.
Көпеев М. Ел аузынан жинаған әдебиет үлгілері. – Алматы, 1992. – Т.2. – 224 б.

References

- Ábdihalyqova L. (2004). Syrsúreilerinińjazbaartysy: [Writing aytys of poets] Avtoref. filol. ғыl. kand. dis... Astana, 32 b.
Áýezov M. (1991). Ádebiettarihy.[The history of literature] Almaty, 240 b.
Berdibaev R.(1980).Jyrshylyqdástúri.[The tradition of poetry] Almaty, 64 b.
Dosmuhameduly H.(1991).Alaman.[It's awful]Almaty, 176 b.
Kákishev T. (1992).Sanadaǵyjaralar.[Sorcery wounds] Almaty, 264 b.
Kópeev M. (1992). El aýzynańınaǵanádebietúlgileri.[Samples of literature collected from the country] Almaty, 224 b.
Qalijanuly Ý. (1998).Qazaqádebietindegidini-aǵartýshylyqagym.[Religious-educational stream in Kazakh literature] Almaty, 198 b.
Qońyratbaev Á. (1991).Qazaqfolklorynyńtarihy.[History of Kazakh folklore] Almaty, 288 b.
Muqanov S. (2002).Qazaqtyń XVIII-XIX ǵasyrlardaǵyádebiettarihy nancherkerter. [Essays from the history of the Kazakh literature in the XVIII-XIX centuries] Almaty, 272 b.
Ómiráliev Q. (1983). Qazaqpoeziyasynyńjanryjanestili.[The genre and style of Kazakh poetry] Almaty, 240 b.
Tájimurat M. (2000). Sháńgerей.[Shangherey] Almaty, 457 b.
Úmbetaev M. (2003).Aqyndyqónerórisi.[The field of poetic art]Almaty, 172 b.